

УДК 821.112.2'06

ФІКЦІЙНЕ ЯК ІНСТРУМЕНТ ВИКРИТТЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЙНОСТІ 30-Х РР. ХХ СТ. (НА МАТЕРІАЛІ П'ЄС “КІНЕЦЬ СВІТУ”, “АСТОРІЯ”, “ВІНЕТА” ЮРИ ЗОЙФЕРА)

Юлія Кобзар

*Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України,
вул. Михайла Грушевського 4, Київ, 01001, Україна;
e-mail: julchen_de@mail.ru*

Розвідку присвячено проблемі фікційного як інструменту викриття суспільно-політичної дійсності 1930-х рр. у “апокаліптичних” ревізіях австрійського письменника Юри Зойфера у драматичній трилогії “Кінець світу”, “Асторія”, “Вінета”. Розглянуто, зокрема, сатиричну умовність як особливий вид фікційного, її функції в сатиричному тексті та засоби вираження в зазначених творах.

Ключові слова: вимисел, сатира, сатирична умовність, суспільно-політична дійсність, фактичне, фікційне.

Явище фікційного та його функції в художньому тексті постійно привертають увагу багатьох дослідників (В. Ізер, О. Ковтун, Р. Лахман, Г. Файхінгер, В. Шмід та інші), оскільки спектр проблем у цій царині безмежний. Мета нашої розвідки – вивчення фікційного як інструменту викриття суспільно-політичної дійсності 30-х років ХХ століття у драматичній трилогії австрійського письменника Юри Зойфера. Зазначена мета передбачає розв'язання таких завдань: визначення фікційного як основної складової частини художнього твору; виокремлення його функцій, зокрема в сатиричному тексті; розкриття специфіки використання фікційного як інструменту соціальної критики та політично-пропагандистської практики у драматичній спадщині Юри Зойфера. В. Шмід у “Нарратології” визначає фікційне як домінуючу ознаку художнього твору, тобто ту обставину, що вказує на фіктивність, вигаданість зображеного в тексті світу. Водночас термін “фікційний” характеризує специфіку тексту, поняття фіктивний, або вигаданий стосується онтологічного статусу представленого у фікційному тексті [5, с. 22]. У процесі створення тексту, тим самим вдаючись до фікції, автор конструює власну модель світу, який не обов'язково має пряме відношення до світу реального, хоча й може черпати з нього певні тематичні одиниці. На думку В. Ізера, створення фікційного тексту відбувається завдяки селекції з систем навколишнього світу елементів, що є елементами реальності. Такі складники тексту самі по собі не є фіктивними, вигадкою виступає вибір. Завдяки подібному вимислу сполучені поля тексту відмежовуються одне від одного, оскільки їхні кордони перетнуті [4, с. 188]. Отже, якщо говорити про фікційне як ознаку незмінно притаманну будь-якому літературному твору,

видається необхідним виокремлення текстів, у яких наявний тип фікційного як елемента незвичайного. Доречно згадати в цьому контексті працю О. Ковтун “Художній вимисел у літературі ХХ століття”, де розглядаються два типи вимислу: первинна умовність, яка характеризує образну природу мистецтва, а також набору виразних засобів, що є характерним для різних видів мистецтва, і вторинна умовність, що означає навмисний відступ письменника від буквальної правдоподібності [3, с. 11]. У цьому дослідженні значна увага приділяється сатиричній умовності, тобто ролі фікційного в сатиричному тексті та обґрунтуванню того, як елемент незвичайного служить завданню комічного перетворення реальності. Суть втілення художнього світу в сатиричному творі полягає в інакомовленні, тобто представлена у творі картина світу набуває умовного характеру. Однак таке перетворення реальності не завжди переходить межу фікційного як незвичайного. Тому видається доцільним говорити про два способи виявлення негативного: не виходячи за рамки стриманого припущення, або ж вдаючись до фікційного як абсолютно незвичайного [3, с. 211]. Завдяки елементу фікційного в сатиричному тексті реальність переосмислюється іронічно, гротескно з викривальним, знищуючим сміхом. У нашій праці розглянуто фікційне як інструмент викриття суспільно-політичної дійсності 30-х рр. ХХ ст. у п’єсах австрійського письменника Юри Зойфера, сатирично-художній потенціал творчості якого відкритий для нових аспектів критичної рецепції. Доробок Юри Зойфера нині перебуває в центрі уваги вітчизняних (О. Лучик, П. Рихло) та зарубіжних (Ш. Айхорн, Г. Арльт, К. Арнтцен, К. Кайзер, К. Кролуп, Т. Ліхтман, Г. Шайт, Х. Ярка) дослідників. П’єси Юри Зойфера, які нас зацікавили в контексті дослідження фікційного, були написані митцем для постановок у політичних кабаре, що набули особливої популярності у 30-х рр. ХХ ст. і виступали засобом політичної пропаганди серед населення. Угорський літературознавець Т. Ліхтман зазначає у статті “Кінець світу або Вже довго світові не бути...” “До кабареїстської драматургії Юри Зойфера” про необхідність задля вираження власної політичної позиції прямого, швидкого та безпосереднього впливу на публіку, який досягався шляхом поєднання тривіальності, розмовної мови, гри слів, жартів [7, с. 33]. Треба зауважити, що репрезентації суспільно-політичної дійсності на сценах кабаре слугує також фікційне у драмах “Кінець світу”, “Асторія”, “Вінета” Юри Зойфера. П’єса “Кінець світу” є передісторією до “Вінети”, де зображується світ перед апокаліпсисом, світ, у якому панує хаос, у “Вінеті” ж катастрофа кінця світу стала дійсністю. Як зазначає Т. Ліхтман, “Вінета” за фабулою виступає як продовження драми “Кінець світу” і демонструє тематичну паралель до “Асторії”. Ці три п’єси формують фікційну драматичну трилогію у сфері фантазійної гри. Проблему суспільства, що потакає фашизму та відмовляється критично обдумувати ситуації, автор драматизує в п’єсі “Кінець світу”, що вперше була поставлена на сцені театру *ABC* 6 травня 1936 року, вона витримана в найкращій традиції австрійського апокаліпсису. Достатньо згадати фантастичну комедію Й. Нестроя “Злий дух Лумпацівагабундус” та драму К. Крауса “Останні дні людства”. Домінантною особливістю п’єси є її рамкова композиція. Дія відбувається у двох площинах, при створенні яких письменник вдається до різних типів введення фікційного в текст. У першому випадку автор використовує елемент фікційного як незвичайного, у другому випадку змальовується ситуація “якби, то”: як би поводило себе людство, дізнавшись про прийдешній кінець світу. Але в цьому

випадку нас цікавить уведення Ю. Зойфером елемента фантастики як незвичайного, тому в ході аналізу зупинимося саме на топосі Всесвіту. Дія відбувається в Космосі, де вальс планет порушила Земля, яка страждає від важкої хвороби. На своєрідній нараді планет та Сонця було вирішено звільнити Землю від людства, відправивши на неї комету Конрад. Вдаючись до незвичайного сатиричного вимислу, автор критикує суспільно-політичну дійсність. Як зауважує О. Ковтун, письменник-сатирик запевняє читачів: того, про що я пишу, звичайно, не буває і бути не може. Читач натомість внутрішньо заперечує: ні, все так і є насправді, якщо абстрагуватися від форми зображення, розпізнати в пародії об'єкт пародіювання [3, с. 221]. Викривлена картина світу в порівнянні з дійсністю фікціонального сатиричного тексту і призводить до розуміння читачем цього факту. Яскравим прикладом викривленої картини світу є сцена у Всесвіті, де Сонце зупиняє всупереч усім фізичним законам природний рух планет і починає разом з ними вершити суд над Землею.

“САТУРН:... Але ж це суперечить усім фізичним законам!

СОНЦЕ (презирливо): Ха! Фізичні закони! А хіба відповідає фізичним законам те, що ви всі зараз застигли, як намальовані?

МАРС: Атож! Я весь час дивуюся з цього!

СОНЦЕ: Я добилася декрету в найвищій інстанції. Закони фізики тимчасово відмінені.

САТУРН: Але ж астрономічні теорії... ?

СОНЦЕ: Також будуть змінені! Спочатку завжди видаються декрети, а вже потім вони підкріплюються теоріями” [2, с. 17].

Сонце є уособленням австрофашистської диктатури 30-х років ХХ століття, її абсурдної політики, яка суперечила будь-якій логіці та моральним нормам суспільства. Комета Конрад виступає прообразом довірливого марксиста, який покірно виконує розпорядження та йде на масове знищення.

“СОНЦЕ: Тоді тільки трах-тарарах – і Земля обезлюдніла! Ви все зрозуміли?...

КОМЕТА: Гаразд, гаразд. Через місяць. А що таке місяць? Адже час, наскільки мені відомо, штука відносна. (Зітхаючи) Проклята фізика!

СОНЦЕ: Мається на увазі земний місяць. Ну то як? Готові?

КОМЕТА: З лихом пополам” [2, с. 21].

Важливим елементом є також зонги на початку та в кінці п'єси, що протиставляються одне одному, де автор твору з допомогою фікційного виявляє власну точку зору щодо порушеної в тексті проблеми. Американський дослідник Х. Ярکا зазначає з цього приводу у монографії “Юра Зойфер. Життя та творчість”, що вальс планет на початку п'єси є апофеозом закону та порядку, сатирою на авторитарну державу, яка себе позиціонує як закон природи. П'єса закінчується опозиційним зонгом монотонному покірному співу планет, любовною піснею комети, яка не зважає на накази і рятує Землю [6, с. 285]. Отже, візія утопії в п'єсі “Кінець світу” є своєрідним закликком до публіки зробити правильний вибір заради спасіння людства від апокаліпсису, який тягне за собою європейська політика 30-х рр. ХХ ст.

Також в “Асторії” знаходимо фікційне як інструмент виявлення суспільно-політичної дійсності, де емпіричній реальності старого світу протиставляється фікція держави

нового зразка. Як відомо, п'єса, написана Ю. Зойфером у 1937 році, має реальне підґрунтя. Згідно з репортажем "Санді Експрес" від 17 травня 1936 року, члени лондонських посольств вигадали неіснуючу державу Асторію, а також державні символи і навіть мову, що була сумішшю німецької, іспанської та румунської. Подібно до п'єси "Кінець світу" "Асторія" теж має рамкову композицію. Мова йде про двох волоцюг Гупку та Пістолетті, які в пошуках пристанища блукають по світу. Створення фікційної держави відбувається з ситуації "якби, то": що було б, якби реальне могло перейти в фіктивне. Тим Юра Зойфер умисне вдається до стирання кордонів між текстувальною дійсністю та фантастичним вимислом.

"ГУПКА: А що, якби десь на білім світі була така лінія, – спеціальна лінія, котра б віддаляла царство дійсності від царства казки – і коли б я – цілком випадково, навіть не здогадуючись про це – прогулювався по цій лінії (проводить довгасту риску у вуличній пилюці), ось так..." [2, с. 114].

Отже, переступивши так звану межу між дійсністю та фантастикою, Гупка висуває ідею створення фіктивної держави. Абсурдність фіктивної дійсності в "Асторії" виявляється вже в описі Гупкою розташування неіснуючої держави.

"ГУПКА:... Але ж це так просто! Пересікаєте Тихий океан трьома республіками праворуч. Біля четвертої нафтової свердловини повертаєте, прямуєте ліворуч через Ріо Супероскід" [2, с. 130].

Описана автором у творі фіктивна держава Асторія – складне та багатозначне поняття. З одного боку, Асторія виступає гротескним відображенням тогочасної політичної історії, Австрії періоду австрофашизму. З іншого боку, ця фіктивна держава є не тільки політичною утопією держави нового зразка, нового світу, який у гротескно-сатиричній формі протиставляється світу старому, вона виступає швидше утопією приватною в середині величезної політичної утопії, де кожен із персонажів вигадує свою власну "Асторію". Яскравим прикладом демонстрації власної ілюзії є діалог волоцюг Пауля та Пістолетті.

"ПАУЛЬ (переконливо): А чом би й ні? Чим більше нужди і злиднів деінде, тим більше блаженства в Асторії. Автоматично. Інакше не буде ніякої рівноваги у світі.

ПІСТОЛЕТТІ (тихо):... У світі немає ніякої рівноваги.

ПАУЛЬ: Є! Інакше навіщо тоді жити?" [2, с. 137].

Домінантним мотивом, що простежується в п'єсі, є опозиція "держава – батьківщина". Проблема австрійського суспільства 30-х років ХХ ст. проектується на народ у п'єсі, що залишився без батьківщини.

"Граф: Що ви заправили про народи! Народи – це справа міністерства внутрішніх справ. Хто вам сказав, що для міністерства внутрішніх справ потрібен ще й народ" [2, с. 121].

Тобто поняття держави й батьківщини в цій абстракції не лише не співіснують, вони заперечують одне одного. В останній п'єсі "Вінета" також важливе місце займає елемент фікційного. Але якщо в попередній драмі дія відбувалася в фіктивному просторі, тобто державі, яка існувала лише в часовому вимірі, то вигадане місто Вінета є відображенням старого "мертвого" світу, представленого в часовій системі координат. Рамкову композицію має і завершальна п'єса Юри Зойфера, де протагоніст, старий мо-

ряк Джонні, розповідає про свою подорож на морське дно до затонулого мертвого міста Вінети. Вся картина змальована в гротескно-гіперболічній манері, що й наближає цю драму до драми абсурдної, однак розглядувана п'єса не може вважатися такою, адже в абсурдній драмі зображається абсурдна ситуація без будь-якого вербального пояснення. У такому випадку дія у "Вінеті" мала б розпочинатися з прибуття протагоніста до мертвого міста, у п'єсі ж перша та остання картини утворюють логічно-каузальну реалістичну рамку [7, с. 48]. Отже, цю п'єсу ми можемо розглядати як антиутопію лише з рисами абсурдної драми. Як і в попередніх двох п'єсах автор у гротескно-сатиричній манері введенням фікційного викриває проблеми тогочасної ситуації станової держави. Х. Ярکا зауважує, що в такому місті ілюзорного існування неважко впізнати Відень періоду австрофашизму. Середньовічна легенда про затонуле місто виступає сатирою на ідеологію, яка орієнтувалася на доіндустрієні суспільні моделі, заперечувала просвітництво та розгортала справжню пропаганду хрестових походів [6, с. 334]. Юра Зойфер драматизує у "Вінеті" проблему безробіття, яка порушується в багатьох його творах (фейлетони "А після Олімпіади?", "Розчарування молоді", драма "Еді Лехнер заглядає в рай" та інші). У діалозі Джонні та вінетського волоцюги критикується австрійська політика, яка не здатна подолати безробіття, що у 30-х роках ХХ ст. набуло у становій державі нечуваного масштабу.

Джонні: [...] А де ви працюєте?

Жебрак: Ніде [...]

Жебрачка: Ти не тутешній. Тому ти й не знаєш, що у Вінеті ніхто не працює. Для багатих – це зайве, а для бідних – непосильне. Одне слово, місцевий звичай.

Джонні: А що ви тут їсте, чорт забирай?

Жебрачка: А у Вінеті ніхто не їсть. Багаті не мають апетиту, а бідні – супу.

Джонні: Це – жахливо. Однак будемо сподіватися...

Жебрак:... що вчора стане краще.

Джонні (трясе його за плечі): Завтра, хлопче, завтра, завтра.

Жебрак (байдуже): Так-так! Завтра. Післязавтра" [2, с. 194].

У Вінеті критикується не лише політична ситуація країни, в описі звичаїв та моральних норм затонулого міста відображаються основні риси віденського суспільства: устрій патріархальної родини, примусове заміжжя заради інтересів фірми, фінансові махінації, жертви заради кар'єрного росту. За Х. Яркою, Вінета є гротескною сатирою на радикальний крах цього суспільства, затонуле місто виступає алегорією "затонулого" ХХ століття [6, с. 335]. Отже, "Вінета" може бути інтерпретованою в комплексі антиутопії та візії майбутнього автора, що порушує як актуальні суспільно-політичні проблеми, так і "вічні" проблеми людського буття.

Доходимо висновку, що саме введення елемента фікційного як незвичайного є основним прийомом сатиричного моделювання гротескно-фантазмагоричного світу в театрі Юри Зойфера. Проведений аналіз драматичної трилогії Юри Зойфера "Кінець світу", "Асторія" та "Вінета" засвідчив собою важливість залучення до науково-критичної інтерпретації цих творів на предмет фікційного.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Женетт Жерар*. Фигуры : в 2-х т. / Жерар Женетт. – М. : Изд-во им. Сабашниковых, 1998. – 472 с.
2. *Юра Зойфер*. Кінець світу. Драма та проза / Юра Зойфер / упор., пер., післям. та прим. П. Рихла. – Чернівці : Книги – XXI, 2012. – 296 с.
3. *Ковтун Е. Н.* Художественный вымысел в литературе XX века / Е. Н. Ковтун. – М. : Высшая школа, 2008. – 408 с.
4. *Уффельман Д.* Антология. Немецкое философское литературоведение / Д. Уффельман, К. Шрамм. – Санкт-Петербург : Издательский дом Санкт-Петербургского университета, 2001. – 552 с.
5. *Шмид В.* Нарратология / В. Шмид – М. : Языки славянской культуры, 2003. – 312 с.
6. *Horst J.* Jura Soyfer. Leben, Werk, Zeit. / J. Horst. – Wien : Löcker, 1987. – 562 S. Tamas Lichtmann Dichter Im Brettl. Jura Soyfer / Lichtmann Tamas. – Budapest : MTA-ORZSE, 2010. – 345 S.
7. *Tauscher, Rolf.* Literarische Satire des Exils gegen Nationalsozialismus und Hitlerdeutschland : von F. G. Alexan bis Paul Westheim / Rolf Tauscher. – Hamburg : Kovač, 1992. – 254 S.
8. *Zu Hitler fällt mir noch ein...* : Satire als Widerstand, Strohmeyer, Klaus / Klaus Strohmeyer (Hg.). – Orig.-Ausg. Reinbek bei Hamburg : Rowohlt, 1989. – 279 S.
9. *Merziger, Patrick.* Nationalsozialistische Satire und “Deutscher Humor” : politische Bedeutung und Öffentlichkeit populärer Unterhaltung 1931–1945 / Patrick Merziger. – Stuttgart : Steiner, 2010. – 407 S.

*Стаття надійшла до редколегії 22.10.2013
Прийнята до друку 13.01.2014*

**ФИКЦИОНАЛЬНОЕ КАК ИНСТРУМЕНТ
РАЗОБЛАЧЕНИЯ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ
ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ 1930-Х ГГ.
(НА МАТЕРИАЛЕ ПЬЕС “КОНЕЦ СВЕТА”, “АСТОРИЯ”,
“ВИНЕТА” ЮРЫ ЗОЙФЕРА)**

Юлия Кобзар

*Институт литературы имени Т. Г. Шевченка НАН Украины,
ул. Михаила Грушевского 4, Киев, 01001, Украина;
e-mail: julchen_de@mail.ru*

Исследование посвящено проблеме фикционального как инструмента разоблачения социально-политической действительности 1930-х гг. в “апокалиптических” ревизиях австрийского писателя Юры Зойфера в драматической трилогии “Конец света”, “Астория”, “Винета”. Особое значение уделяется в частности сатирической условности как особенному виду фикционального, ее функциям в сатирическом тексте и средствам выражения в названных текстах, написанных для политических кабаре.

Ключевые слова: вымысел, сатира, сатирическая условность, социально-политическая действительность, фактическое, фикциональное.

**FICTIONAL AS AN INSTRUMENT OF EXPOSURE
OF SOCIAL-POLITICAL REALITY OF THE 1930S
(ON THE MATERIAL OF PLAYS “THE END OF THE WORLD”,
“ASTORIA”, “VINETA” BY JURA SOYFER)**

Yuliia Kobzar

*Shevchenko-Institute of Literature of National Academy of Sciences of Ukraine,
4 M. Hrushevsky St, Kyiv, 01001, Ukraine;
e-mail: julchen_de@mail.ru*

The article is dedicated to the problem of the fictional as an instrument of revealing the social-political reality of the 1930s years in “apocalyptic” revisions of the Austrian writer Jura Soyfer in the dramatic trilogy “The End of the World”, “Astoria”, “Vineta”. Much attention is paid to satirical conditionality as to a special kind of the fictional, to its functions in a satirical text and to the expression means in the mentioned texts written for political cabarets.

Keywords: political cabaret, satire, satirical conditionality, social-political reality, factual, fiction, fictional.